

HAMERLI Petra

egyetemi tanársegéd

Pécsi Tudományegyetem, Bölcsészettudományi Kar, Pécs

assistant lecturer

University of Pécs Faculty of Humanities, Pécs, Hungary

hamerli.petra@pte.hu

**A MAGYAR–OLASZ KAPCSOLATOK REGIONÁLIS HATÁSAI
1927 ÉS 1936 KÖZÖTT**

*THE HUNGARIAN–ITALIAN RELATIONS IN A REGIONAL
CONTEXT BETWEEN 1927 AND 1936*

ABSTRACT

After the signing of the Italian–Hungarian treaty of friendship of 1927, the two States had a strong political cooperation which influenced the policy of third countries of the Central European region as well. Italy’s and Hungary’s relations were mainly significant in the period of 1927 to 1936, until the Berlin–Rome Axis was formed, which made Germany to be a determining factor both in the Hungarian and in the Italian foreign policy.

In my paper I examine the regional context of the Hungarian–Italian relations in these years – between 1927 and 1936 –, presenting their common policy towards those State which played the most important part in their relations. First of all, I examined in details the role of Yugoslavia, as Hungary and Italy, for certain interests, collaborated in supporting the Macedonian and Croatian separatist movement, which became embarrassing after the regicide of Marseille in 1934, when the Yugoslavian King Alexander I was murdered by the Ustasha members. Beside Yugoslavia, Austria played an important part in the Hungarian–Italian relations as well, both for political and economic reasons. Benito Mussolini aimed a trilateral agreement among the three States, which – after episodes like supporting the rightist Heimwehr movement, and the danger of Anschluss – was established in 1934 by the Roman Protocols. The third State which role I examined was Germany, because of the reasons mentioned above.

Kulcsszavak: magyar–olasz kapcsolatok, diplomácia, Közép-Európa, külpolitika, usztasa

Keynotes: Hungarian–Italian relations, diplomacy, Central Europe, foreign poluicy, Ustasha

1. A magyar–olasz együttműködés célja

A Horthy-korszakban Magyarország egyik legfontosabb politikai partnere – különösen 1927 és 1934 között – Olaszország volt. Az időszak magyar–olasz kapcsolatai nem vizsgálhatóak pusztán bilaterális alapon, mivel a két állam diplomáciai együttműködésének számos olyan aspektusa volt, amely a közép-európai és balkáni régió többi országával kapcsolatos. Jelen tanulmányomban ezeket a pontokat veszem nagyjító alá.

Ahhoz, hogy megérthessük, hogy miért éppen az alábbiakban bemutatott államok játszottak szerepet a magyar–olasz kapcsolatokban, szükséges röviden ismertetni, hogy melyek voltak Magyarország és Olaszország külpolitikájának legfőbb céljai a két világháború közötti időszakban. Bethlen István magyar miniszterelnök és Benito Mussolini olasz kormányfő az 1927. április 5-én aláírt olasz–magyar barátsági, békéltető eljárási és választott bírósági szerződéssel arra kötelezték magukat, hogy kölcsönösen segítik egymást politikai törekvéseik megvalósításában, és a mindkét államot érintő kérdésekben rendszeres konzultációt folytatnak egymással.¹ Ez a gyakorlatban a magyar revíziós törekvések olasz támogatását, valamint a jugoszláv-ellenes olasz elképzelések magyar segítségét jelentette.

Ami Magyarországot illeti, a két háború közötti éveket alapvetően meghatározó külpolitikai koncepciót Bethlen fogalmazta meg, akinek elgondolásában a trianoni békeszerződésben foglaltak revíziója első helyen szerepelt.² A miniszterelnök ennek szükségességét az úgynevezett „szláv veszéllyel” indokolta. Az elgondolás lényege abban állt, hogy Magyarországot a kisantant és a Szovjetunió be fogja keríteni, amennyiben a magyarság nem szerezné vissza a Kárpátok védvonalát. Ebben Bethlen elsősorban a szláv térnyerésben ugyancsak nem érdekelt Olaszország segítségére számított, s a magyar–olasz együttműködést utóbb kiegészítette volna Németországgal, amelynek támogatását a miniszterelnök elengedhetetlennek tartotta a területi revízió gyakorlati sikerre viteléhez.³

Olaszország külpolitikája, s Magyarország ebben betöltött szerepe több magyarázatot kíván. Olaszországot – noha eredetileg, az 1882-ben aláírt hármasszövetség révén elviekben a központi hatalmakhoz tartozott, majd az első világháború kezdetén a semlegesség mellett foglalt állást – az 1915. április 26-án kötött londoni titkos szerződés területi ígéretei vették rá arra, hogy az antant oldalán belépjen az első világháborúba. A háborút követően azonban ezek az ígérek tarthatatlanokká váltak, ugyanis az olaszoknak ígért területek⁴ egy részére, nevezetesen Isztriára és Dalmáciára Szerbia is igényt tartott,⁵ ami alapot teremtett a később látványossá váló olasz–jugoszláv konfliktushoz.

1922-ben Olaszország miniszterelnöke, majd 1925-től kormányfője a fasiszta pártot vezető Benito Mussolini lett, aki a külpolitikában azt a célt tűzte ki maga elé, hogy Németország várható megerősödését megelőzően megteremtse Olaszországban a megfelelő katonai potenciált, kiépítse a Duna-menti és balkáni befolyási övezetét, és lehetőség szerint afrikai gyarmatosító törekvéseinek megvalósításába is belekezdjen, amely egyúttal a Földközi-tenger térségében való térnyerést is lehetővé tenné.⁶ Ezt azonban a magyar politikai vezetők nem vették tekintetbe, így a magyar–olasz viszonyhoz való hozzáállásukról általánosságban elmondható, hogy sokkal jelentősebbnek értékelték Magyarországnak az olasz politikában betöltött súlyát, mint amilyen az valójában volt.⁷ Ennek fényében elmondható, hogy noha Bethlen és Mussolini politikai koncepciójában hasonlóságnak tekinthető az, hogy mindketten tisztában voltak Németország jövőbeni fontos szerepével, a két gondolatmenet között mégis markáns különbségek figyelhetők meg. Míg ugyanis Bethlen elképzelése a magyar revízió köré szerveződött, s a többi állam, így Olaszország politikáját is a versailles-i békerendszer felülvizsgálatához való viszony tükrében mérte, addig Mussolini – bár országa nagyhatalmi státuszának megalapozásához fontosnak tartotta a dunai-balkáni térnyerést – alapvetően a gyarmatbirodalom kiépítésében jelölte meg a fő célját, és többi politikai lépését ennek rendelte alá.⁸

A Mussolini által megfogalmazott célkitűzéseket Jugoszlávia pusztá léteivel veszélyeztette, így az olasz külpolitikai törekvések megvalósításához az első lépést Jugoszlávia kiiktatása jelentette. Ehhez az olasz kormányfő – egy rövid ideig tartó olasz–jugoszláv közeledés után, amelynek legfőbb hozadéka az 1924. január 27-én aláírt római egyezmény volt, mely többek között lehetővé tette Fiume Olaszországhoz történő csatlakozását – a Pietro Badoglio tábornok (1926-tól marsall), olasz vezérkari főnök nevével fémjelzett Badoglio-tervhez tért vissza, amelyet eredetileg az első világháborút követően dolgoztak ki.⁹ Az elképzelés a délszláv állam bekerítését, belső ellentéteinek fokozását és belülről történő bomlasztását célozta, amelynek kivitelezéséhez – Albánia és Bulgária mellett – Olaszország Románia és Magyarország segítségére számított,¹⁰ mivel területi kérdések miatt e két államnak is komoly nézeteltérései voltak Jugoszláviával.

Mussolini 1926-ra döntötte el végleg, hogy visszatér korábbi, jugoszláv-ellenes politikájához,¹¹ Magyarországon pedig az ország pénzügyi- és katonai ellenőrzés alatt tartásának megszűnését követően, 1927 tavaszától kezdve nyílt lehetőség az úgynevezett „aktív” revíziós külpolitika folytatására.¹² Ennek hatására intenzív tárgyalások indultak meg Magyarország és Olaszország között, amelyek eredménye a barátsági szerződés aláírása lett.

2. Jugoszlávia

Amint azt a fentiek is érzékeltetik, a két világháború közötti magyar–olasz kapcsolatokban az egyik legjelentősebb szerepet játszó harmadik állam Jugoszlávia volt. A Badoglio-terv kivitelezését Mussolini két lehetséges módon képzelte el, egyfelől Jugoszlávia körbekerítésével, másfelől pedig a délszláv államtól elszakadni vágyó szeparatisták támogatásával. Mussolini két lépésben fogott hozzá a terv megvalósításához. Egyrészt Albániával kötött olyan egyezményeket, amelyek azon túl, hogy kétségtelenül jugoszláv-ellenes érdeket birtok, biztosították Olaszország számára a londoni szerződésben korábban ígért protektorátust az albán területek felett. Másrészt Bulgáriát, Magyarországot és Romániát egy olasz égisz alatt álló blokkban kívánta tömöríteni.¹³ Noha az említett államokkal a későbbi évek során születtek kétoldalú megállapodások, a szövetségi rendszer a tervezett résztvevők területi nézeteltérései miatt nem valósulhatott meg.¹⁴

Magyarország esetében érdemesnek tartok röviden kitérni Horthy Miklós kormányzó 1926. augusztus 29-én, a mohácsi csata 400. évfordulóján elhangzott beszédére, amelyben Horthy látszólag a magyar–jugoszláv szövetség szükségességét hangsúlyozta. Tekintve azonban, hogy a nyilvános beszéd után lehetetlenné vált, hogy Magyarország és Jugoszlávia tárgyalásai a belgrádi kormány kívánságának megfelelően titokban maradjanak, úgy vélem, egyetérthetünk azzal a megállapítással, miszerint a kormányzó szavainak célja az volt, hogy a magyar politikai elit felhívja Olaszország figyelmét Magyarországra.¹⁵ A fellelhető iratok ismeretében elmondható, hogy ez sikerült is.

A magyar–olasz kapcsolatok szempontjából a Jugoszlávia körbekerítését célzó olasz elképzeléseknél jóval jelentősebb volt a délszláv államon belül szerveződő szeparatista csoportok, nevezetesen a macedón és a horvát mozgalom támogatása. A szerb Karađorđević-dinasztia egységes vezetése alatt álló ország etnikai tekintetben távolról sem volt egységesnek tekinthető, miután a birodalomban egy tucat, nyelvileg, vallásilag, és kulturális tekintetben egyaránt különböző nép élt együtt. A nemzeti ellentétek leginkább a szerb–horvát viszályban voltak tetten érhetőek, mivel az összlakosság mintegy 40%-át a szerbek, 24%-át pedig a horvátok tették ki.¹⁶ De már a horvát önszerveződést megelőzően szeparatizmusra törekedtek a macedónok is, akik a 19. században szerveződő, majd az első világháborút követően újjáalakuló a Belső Macedón Forradalmi Szervezetben – Vnatrešna Makedonska Revolucionarna Organizacija, VMRO – tömörültek.¹⁷

Mussolini az 1920-as évek derekán fogalmazta meg azt az ötletét, hogy keresni kellene egy olyan szervezetet – akár terrorszervezetet –,

amelyet ki lehet játszani Jugoszlávia ellen.¹⁸ A tervvel, Hory András belgrádi, majd 1927-től római magyar követ memoárjának tanúsága szerint, a magyar kormány is egyetértett.¹⁹

A VMRO vezetői mind a magyarokkal, mind pedig az olaszokkal történő kapcsolatfelvételre 1927–1928 folyamán tettek konkrét lépéseket. Olaszország részéről a szervezet egyfajta eszközt jelentett ahhoz, hogy Bulgáriát is bevonhassa a Jugoszlávia körbekerítését célzó tervekbe. Így amikor Andrei Liapcsev bolgár miniszterelnök azt sugallta Renato Piacentini szófiai olasz követnek, hogy Bulgária rendkívül hálás lenne, ha Olaszország képviselői esetenként felszólalnának a Jugoszláviában élő macedónok érdekében a Nemzetek Szövetsége előtt,²⁰ Mussolini felszólította szófiai követét, Renato Piacentinit a macedón szervezet külföldi kapcsolatokért felelős megbízottjával, Naum Tomalewskival való kapcsolattartásra, a tőle való informálódásra.²¹

1928 januárjában Tomalewski az ekkor már római magyar követként tevékenykedő Hory Andrást is felkereste,²² aki ígéretet tett arra, hogy a magyar politikusok szükség esetén közvetíteni fognak az olasz kormány és a macedón körök között, valamint lehetőség szerint anyagi támogatásban is részesítik őket.²³

Pár hónappal később, 1928. július 8-án, azonban egy, a VMRO-n belüli viszály eredményeképp meggyilkolták a szervezet egyik vezetőjét, Aleksandar Protogerov tábornokot, és hamar bebizonyosodott, hogy a merényletben a másik vezető, Ivan Mihailov is szerepet játszott.²⁴ Protogerov halála után a VMRO két szárnyra szakadt,²⁵ ami mind a szervezet, mind pedig az őt támogató Bulgária nemzetközi tekintélyének ártott.²⁶ Ebből következően csökkent az a hatás, amelyet a VMRO gyakorolt a bolgár kormányra, mely a macedónok visszahúzó ereje nélkül hajlamos volt a jugoszláv-barát politika folytatására. Vagyis a jugoszláv–bolgár közeledés fő akadályá gyengült, ami Magyarországot aggodalommal töltötte el.²⁷ Ennek köszönhetően – noha a következő évek során történt még közeledés a VMRO, valamint a magyar és az olasz kormányok között – a macedón szeparatisták támogatása hamar alábbhagyott. A szervezetet a bolgár kormány hivatalosan 1934 májusában oszlatta fel, amikor a republikánus eszméket valló Kimon Georgiev tábornok puccsal átvette a hatalmat, katonaállamot akarva létrehozni. A tekintélyelvűség jegyében úgy döntött, hogy feloszlat minden olyan szervezetet, mely árt hat Bulgária nemzetközi presztízsének, ezért hivatalosan a VMRO-t is feloszlatták.²⁸

Szempontunkból jelentősebbnek tekinthető a horvát szeparatisták támogatása. A kezdettől fogva fennálló horvát–szerb ellentét akkor éleződött ki, amikor 1928. június 20-án udvarhú, szerb elkövetők megsebesítet-

ték a Horvát Parasztpárt (Hrvatska Selička Stranka) vezetőjét, Stjepan Radićot,²⁹ aki augusztusban belehalt sérüléseibe. Az esetet követően a horvát koalíció elhagyta a Skupštinát, és a horvátok addig csak körvonalazódó függetlenségi mozgalmának erőteljesebb szervezésébe kezdett.³⁰

Radić halála után Magyarország rögvest sürgetni kezdte Olaszországot a horvátok mielőbbi felkarolása érdekében, ugyanis a magyar kormány már 1927 ősze óta kapcsolatban állt a horvát szeparatista körökkel, amelynek tagjai közül sokan az egykori Jogpárt vezetői voltak. Khuen-Héderváry Sándor, a külügyminiszter állandó helyettese ígéretet tett arra, hogy a magyar kormány lehetővé teszi a horvát emigránsok Magyarországon való letelepedését, és kötelezettséget vállalt arra is, hogy lehetőségeihez képest titokban hadianyaggal támogatja a horvátokat egy esetleges horvát–szerb konfliktus esetén.³¹

Ezt követően az olasz sajtóban megjelent néhány írás a Horvát Állam függetlenségének történeti érveiről, s arról, hogy az olasz kormány Vladimir Mačekot tartotta legalkalmasabbnak a függetlenné váló Horvátország vezetésére, aki Radić halála után a Horvát Parasztpárt vezetője lett.³² Az olaszok azonban egyelőre óvatosak maradtak, ami feltehetően annak volt köszönhető, hogy a horvát nép – Isztria, Dalmácia és Fiume miatt – tulajdonképpen Olaszország tradicionális ellenségének számított.

Az óvatos puhatolózást követően fordulatot – elsősorban az olasz hozzáállásban – az hozott, hogy 1929. január 6-án I. Sándor király diktatúrát vezetett be országában a belső, etnikai konfliktusok megoldása érdekében. A Szerb–Horvát–Szlovén Királyság elnevezést még ez év októberében Jugoszláviára változtatta, hogy kifejezze birodalma nemzetek felettségét.³³

Ezt követően több horvát nemzetiségű politikus emigrációba kényszerült. A szeparatisták legradikálisabb csoportjának vezetője, Ante Pavelić Olaszországot választotta menedékhelyül, ahol megalapította az Usztasa Horvát Forradalmi Szervezetet (Ustaša Hrvatska Revolucionarna Organizacija), röviden Usztasát, amely Horvátország függetlenségének mindenáron való kivívását tűzte ki célul, nem riadva vissza az esetleges fegyveres konfliktustól sem.³⁴ Mindezt Pavelić igyekezett történeti érvekkel alátámasztani, hangsúlyozva, hogy a horvátság több évszázados múlttal bír és jelentős civilizációs, illetve kulturális értéket képvisel, aminek következtében a horvát nép kiérdemelte az önálló, független nemzetállamot.³⁵

Mussolini a szervezet erőteljes támogatása mellett döntött, bízva abban, hogy az Usztasa képes lesz egy olyan méretű felkelés kirobbantására, amely akár Horvátország függetlenségének tényleges kivívását, azaz Jugoszlávia felbomlását is eredményezheti. Olaszország még ez év-

ben megkezdte a horvát szeparatisták felfegyverzését, és 400 ezer líra értékű géppisztolyt és egyéb hadianyagot ígért Pavelićnek.³⁶ Az új fegyverek birtokában 1929 és 1934 között mintegy száz merényletet hajtottak végre, melyek közel felének kiindulópontja Olaszország, Magyarország és Ausztria volt.³⁷

Szintén ez évben, 1929. április 20-án Pavelić és Perčec Szófiába látogattak, ahol megbeszélést folytattak Ivan Mihailovval, a VMRO centralista frakciójának vezetőjével. Renato Piacentini olasz követ jelentése szerint a két horvát vezető és Mihailov megállapították, hogy a jugoszláv rezsim alatt kisebbségként élni egyenesen elviselhetetlen, így a horvátoknak és a macedónoknak egyesíteniük kell erőiket a Jugoszláviától való függetlenség mielőbbi kivívásához.³⁸

1931–1932-ben mind Olaszországban, mind Magyarországon felfűtődött a Jugoszláviával való megegyezés lehetősége. Mivel siker esetén az Usztasa a legfőbb támogatóit veszítette volna el, Pavelić az olasz–jugoszláv, illetve a magyar–jugoszláv egyezkedés hírére azonnal akcióba lendült. Első lépésként Carlo Umiltà zágrábi olasz konzult kereste fel, aki Dino Grandi olasz külügyminiszterhez írott levelében arról számolt be, hogy Pavelić úgy vélte, hogy 1932 húsvétját már a független Horvátországban tölthetik, amennyiben Olaszország hajlandó támogatást nyújtani ennek eléréséhez.³⁹ Vélhetően Pavelić ekkor már tervezgette azt a felkelést, amelyet az Usztasa 1932 őszén, Likában robbantott ki. A lázadás kudarccal végződött, s az eset miatt rengeteg támadás érte a horvát ellenzéket a belgrádi sajtóban.⁴⁰

A felkelést követően sem az akkor már Gömbös Gyula miniszterelnöksége alatt működő magyar állam, sem Olaszország nem gondolt egy ideig a Jugoszláviával való megegyezésre. Az 1932. novemberi Gömbös–Mussolini találkozón a két vezető megállapodott abban, hogy támogatni fogják a bennük rendkívül jó benyomást keltő Pavelićet.⁴¹ Magyarországon Gustav Perčec Horvát Emil néven vásárolta meg 1931-ben Szájbély Gyula Jankapuszta nevű tanyáját, amely a horvát határ mentén feküdt,⁴² az olasz szakirodalom szerint azzal a céllal, hogy legyen egy hely a jugoszláv határ közelében, ahonnan a terrorcselekményeket el lehet indítani.⁴³ 1933 tavaszán Olaszország is táborhelyeket létesített a horvát menekültek számára, akiknek koordinálásával a pisai rendőrfőnököt, Ercole Contit bízták meg.⁴⁴ A három legjelentősebb olaszországi usztasa-tábornak Lipari, Bovigno és Brescia adott otthont.⁴⁵

1933 novemberében felfedték a jankapusztai horvát tábort, miután Gustav Perčec egykori szeretője, Jelka Pogorelec revütáncosnő *Az emigráns gonosztevők titkai* (Tajne emigrantskih zločinaca) címmel megjelent vallomása igencsak kompromittáló adalékokat tartalmazott a horvát

szeparatisták radikális szárnyának támogatásában való magyar–olasz együttműködésre nézve.⁴⁶ Jelka Pogorelec elmondása szerint Jankapusztán keményen dolgoztatták az odamenekülteket, és kegyetlen terror alatt tartották azokat, akik családjukat választották volna a független Horvátország kivívásáért folytatott harc helyett.⁴⁷ A brosúra szerint „*Percsec, Pavelics és a társaik a valóságban ellenséges országok közönséges megfizetett bérencei, akik a jó pénzért nemcsak, hogy nem tettek semmit a szűkebb hazájukért, hanem vakul követték az olasz és a magyar hatóságok rendelkezéseit, elvégezvén a dolgokat, amelyek nemcsak kárt okozhattak az egész országnak, hanem semmiféle hasznot sem hozhattak Horvátországnak.*”⁴⁸ Így Pogorelec nem kimondottan Jankapusztát, hanem az Usztasa magyar–olasz támogatást leplezte le emlékiratában, hangsúlyozva, hogy tapasztalatai szerint Olaszországot lehet főbűnösnek tartani az Usztasa támogatásában. Jelka vallomása voltaképpen csak néhány oldalt szentelt Jankapusztának, e pár oldalon azonban bőszéggel írt olyat, amit valóban fel lehetett használni Magyarország kompromittálására.⁴⁹

A Tattay ezredes fedőnevet viselő, Jankapusztával magyar részről kapcsolatban álló katonatiszt – akinek valódi kiléte mindmáig nem ismeretes⁵⁰ – hamarosan jelentést készített a Pogorelec-féle írással kapcsolatos észrevételeiről.⁵¹ Az ezredes, aki igyekezett megmagyarázni a táborról kiderült híreket a magyar kormánynak, véleményem szerint hibát követett el azzal, hogy „a röpiratból csak a magyar vonatkozásokkal foglalkozott”,⁵² mert épp ezzel érte el a Jankapuszta rémtetteiről szóló hírek felnagyítását, ezzel hívta fel rájuk a figyelmet. Ha az egész iratot elemezte volna, Jankapuszta valószínűsíthetően eltörpült volna a többi leírt dolog mellett. Tattay ehelyett magyarázni kezdte, hogy a táborban nem gyártottak fegyvereket, viszont az igaz, hogy „*a Janka pusztán összegyűjtött emberek túlfűtött temperamentuma, fanatizmusa és lelkiállapotuk folytán azokat fegyelmező eljárás alá kellett vonni, ezért naponta a rendes gazdasági munkák mellett katonai gyakorlatok végzésére is kötelezve lettek és pedig kihallgatás, parancskiadás, tisztelgési és elléptetési gyakorlatok formájában. Hetenkint egyszer vasárnap leventeszerű gyakorlatokat végeztek.*”⁵³ Az idézetből kiviláglik, hogy a Jankapusztán folyó katonai kiképzést voltaképpen nem annyira Jelka Pogorelec vallomása, mint inkább Tattay ezredes jelentése leplezte le.

Jankapuszta lebukása az 1934. október 9-én elkövetett marseille-i merénylet után vált kínossá. A gyilkosság során I. Sándor mellett Louis Barthou francia külügyminiszter is életét vesztette. A merényletet az Ercole Conti által vezetett felügyelőség értesülése szerint egy hét főből (egy nő és hat férfi) álló terrorista csoport követte el.⁵⁴ Közülük hárman a korábbi évek során biztosan megfordultak Jankapusztán.⁵⁵ Az eset igencsak kellemetlen időpontban érte

az olasz kormányt, ugyanis amikor 1933 januárjában Adolf Hitler német kancellár lett, és propagandába kezdett Ausztria Németországba olvasztása, az Anschluss érdekében, Mussolini figyelme Jugoszlávia felé fordult. Az olaszok célja az lett ugyanis, hogy egy olasz–osztrák–magyar–jugoszláv blokk létrehozásával megakadályozzák az Anschlusst, és elejét vegyék Németország Duna-menti térfoglalásának.^{56,57}

A jugoszláv sajtóorgánumok azonban rögvest Olaszországot okolták a történelemért,⁵⁸ és a jugoszláv külügyminiszter testvére, Bora Jevtić kifejtette Carlo Galli belgrádi olasz követnek, hogy meggyőző bizonyítékok állnak rendelkezésére arra vonatkozóan, hogy Sándor király megölését Olaszország akarta és tervezte el.⁵⁹ A gyilkos ugyanis vélhetően a horvát emigránsoknak abból a csoportjából volt való, akiket Gustav Perčec és Ante Pavelić vezetésével Olaszország indított útnak körülbelül egy hónappal a véres események előtt, olasz iratokat biztosítva nekik.⁶⁰

Kisvártatva előkerültek a merénylet idején készült fényképek, amelyek alapján a hatóságok egy bulgáriai macedón, Vlado Csernozemeski személyében azonosították Sándor és Barthou gyilkosát, akiről azt állították, hogy egy ideig a magyarországi Jankapusztán élt a horvát menekültekkel.⁶¹ E feltevés – annak ellenére, hogy Ormos Mária könyvéből megtudjuk, hogy Csernozemeskiről a merénylet idején már nagyjából két éve nem láttak napvilágot új információk, és feltehetően 1932-ben meghalt⁶² – a mai napig tényként él a köztudatban. Azonban a jól tájékozott olasz diplomata, Pompeo Aloisi 1957-ben, csupán francia fordításban napvilágot látott naplójában így fogalmazott: „[A gyilkos] egy horvát, aki Zágrábban kapott útlevelet. De tetteistársai is voltak. Reméljük, hogy az usztasák, akik Olaszországban vannak, nem bűnrészesek az ügyben.”⁶³ Aloisinak e reménye azonban pár nappal később szertefoszlni látszott, miután tudomására jutott, hogy a gyilkos, valódi nevén Kortov, egy usztasa volt, aki 1934. szeptember 25-én távozott az olaszországi Arezzóban található usztasa-táborból.⁶⁴

A gyilkos valódi kilétét azonban sem a politikai elit, sem pedig a sajtóorgánumok nem feszegették, így elfogadták, hogy a merényletet az említett Csernozemeski követte el. Ez, mint Galli kifejtette, Olaszország számára nagy megkönnyebbülést jelentett.⁶⁵

Magyarország tehát kínos helyzetbe került Jankapuszta miatt, s egy Olaszországba küldött számjeltávirat tanúsága szerint Csehszlovákia kormánya a marseille-i üggyel kapcsolatban kijelentette, hogy Magyarországra kell hárítani a felelősséget az eset miatt.⁶⁶ Beneš terveit azonban Olaszország keresztelte, hosszas habozás után, 1934 végére Magyarország mellé állt.⁶⁷ Ennek oka az volt, hogy Kánya több ízben is kifejtette, hogy amennyiben a kisantant és egyes nagyhatalmak mindenáron Ma-

gyarországra akarják hárítani a felelősséget a merényletért, a magyar kormány a nyilvánosság elé fogja tárni a valóságot, azaz Olaszországnak a történetekben játszott szerepét.⁶⁸

A kisantant államok és Franciaország mind Olaszországot, mind Magyarországot felelősnek tartották az ügyben. Az a nézet terjedt el, miszerint a merényletkezéshez szükséges anyagi forrást Magyarországról kapták az elkövetők, azonban előzőleg Olaszország küldte oda a pénzt.⁶⁹ Eszerint Magyarország egyfajta összekötőként szerepelhetett az ügyben, ami logikus lenne annak fényében, hogy az 1920-as évek végén Magyarország felajánlotta közvetítő szerepét az olaszoknak a horvátokkal való kapcsolatfelvételben.

3. Ausztria

Jugoszlávia mellett jelentős szerepet töltött be a magyar–olasz kapcsolatokban Ausztria is. Mussolini számára az osztrák állam feletti befolyás megszerzése döntő tényező volt abból a szempontból, hogy Olaszország megvetheti-e véglegesen a lábát a Duna-medencében, avagy idővel át kell adnia helyét Németországnak, amely az Anschlusst tűzte ki célul. Ezen felül Ausztriához gazdasági érdekek is fűzték az olasz államot, s Magyarországnak – mint az egykori dualista monarchia egyik pillérének – szintén az osztrákok maradtak a legjelentősebb kereskedelmi partnerei ebben az időszakban is.

Az első világháborút követően Ausztria független állammá vált, és a kormányzás a Szociáldemokrata Munkáspárt kezébe került. Az ország gazdasága fejlődött, de ugyanakkor a társadalom nagy része – főként a kisbirtokos parasztság – elutasította a demokratikus berendezkedést, így az 1920-as évek elejétől kezdve sorra alakultak a jobboldali paramilitáris szervezetek, amelyek soraikba gyűjtötték a lefegyverzést követően állás nélkül maradt hivatásos katonákat, tiszteket.⁷⁰ Ezek egyike volt a Heimwehr (Heimatwehren, Honvéderő), amely 1920-ban, Tirolban alakult meg Dr. Richard Steidle vezetésével. A magyar és az olasz kormányok – 1927 és 1929 között legalábbis – e szervezet támogatásában látták az Ausztriához történő közeledés felé vezető utat, ugyanis úgy vélekedtek, hogy a Heimwehr segítségével hatalomra lehetne juttatni az országban egy jobboldali kormányt, amely ideológiai okoknál fogva hajlandóbb lenne együttműködni Magyarországgal és Olaszországgal.⁷¹

Az elgondolásnak két szépséghibája is volt. Egyfelől a Heimwehr esetében nem lehetett egységes szervezetről, mozgalomról beszélni, miután minden tartományban, nagyobb városban megvolt a maga Heimwehr-alkulata, amelyek ideológiai tekintetben is eltérést mutattak. Ily módon

a Heimwehr nem pártot jelölt, hanem a jobboldali paramilitáris szervezetek megnevezésére használták gyűjtőfogalomként. Másfelől a Heimwehr egyes csoportjai éppen Olaszországgal szemben, Dél-Tirol védelmében igyekeztek fellépni. Így az alakulatok gerincét végeredményben olaszellenes csapatok alkották.⁷²

Ennek ellenére 1927 tavaszától kezdve az olaszok növekvő érdeklődéssel figyelték a Heimwehr szerveződését, aminek azon túl, hogy Olaszország jobboldali kormányt kívánt Ausztria élén látni, az is oka volt, hogy Mussolini abban reménykedett, hogy a Heimwehrrel szövetségbe sikerül elejét venni a jövőbeni Anschluss-törekvéseknek.⁷³ A magyar külügy az 1927 júliusi mozgolódásokat követően figyelt fel a Heimwehrre, miután Ambrózy Lajos bécsi követ folyamatosan beszámolt kormányának az ausztriai helyzet alakulásáról, s ezen belül arról is, hogy az osztrákok egyre növekvő szimpátiával viseltettek a Heimwehr iránt.⁷⁴

1927 őszétől kezdve a Heimwehr támogatása Magyarország és Olaszország kapcsolatainak fontos pontja lett, ugyanis a két állam vezető politikusai folyamatosan értekeztek az osztrák kérdéstről, egyeztetve a szervezettel kapcsolatos politikájukat. Walko Lajos magyar külügyminiszter aggodalommal számolt be olasz kollégájának, Grandi külügyi államtitkárnak arról a hírről, miszerint a szociáldemokraták a hatalom átvételére készülnek Ausztriában,⁷⁵ és a bizonytalan helyzetet látva a két külügyi vezető megállapodott abban, hogy folyamatosan tájékoztatják egymást az Ausztriával kapcsolatos hírekről.⁷⁶

Az 1928-as milánói találkozón Bethlen felvetette Mussolininak, hogy a Beneš-féle kisantant politikát támogató Ignaz Seipel kancellár kormányát egy jobboldali kabinettel kellene felváltani Ausztriában, amihez a Heimwehr segítséget nyújthatna, amennyiben fegyvert és pénzt kapna szervezete központosításához és megerősítéséhez. Válaszában Mussolini kifejtette, hogy ha a Heimwehr kötelezettséget vállal a hatalom belátható időn belül történő megszerzésére, akkor az olasz vezető hajlandó a támogatásra.⁷⁷

Bethlen időközben személyesen tárgyalt a dél-tiroli Heimwehr vezetőjével, Steidlével, amelynek részleteiről Ercole Durini Di Monza budapesti olasz követnek is beszámolt. A milánói találkozón megbeszélteket alapul véve Bethlen biztosította Steidlét arról, hogy az olasz kormány is kész fegyverrel és pénzzel támogatni a Heimwehrt annak érdekében, hogy a szervezet képes legyen a „cselekvésre”.⁷⁸ Mussolini ígéretet tett továbbá arra, hogy a Heimwehr hatalomra jutását követően egyrészt elismeri az új kormányzatot, másrészt hajlandó engedményekre a Dél-Tirolban élő osztrák kisebbséget érintő kérdésekben.⁷⁹

A magyar közvetítéssel, Olaszországtól kapott anyagi- és fegyveres támogatással felvértezve a Heimwehr vezetői 1928. október 7-ére tűzték ki első jelentősebb megmozdulásukat. Október 3-án Giacinto Auriti bécsi olasz követ örömmel számolt be Mussolininak arról, hogy a Heimwehrnek a szerveződését, egységesedését tekintve sikerült elérnie a kívánt eredményt. Auriti személy szerint kitűnő ötletnek tartotta, hogy Steidle megmozdulást tervezett a szocialisták fellegváraként ismert Bécsújhelyen, s a követ arra számított, hogy az akció hatásaként a Heimwehrnek nagyobb szava lesz az osztrák politikai életben. Auriti rámutatott arra is, hogy – Bécsből, azaz közletről szemlélve az alakulatok tevékenységét – a Heimwehr elveinek a valóságban csupán egyetlen közös pontja volt a fasizmussal, nevezetesen a szocialisták elleni küzdelem.⁸⁰ A tervezett napra az utóbbiak is tüntetést jelentettek be, ezért a magyar és az olasz kormányok a két fél összecsapását várták az akciótól, ám erre nem került sor, miután mindkét fél felvonulása békésen ment végbe, így a hatalomátvételre sem került sor.⁸¹

1929. április 3-án Ignaz Seipel váratlanul lemondott a kancellári tisztségéről, amit az Ausztriában egyre súlyosabbá váló gazdasági problémák kezelhetetlenségével indokolt. Helyébe Ernst von Streeruwitz lépett, aki a keresztényszocialisták mérsékelt szárnyához tartozott, s – mivel az ország nyugalma és gazdasági stabilitása érdekében meg kívánt egyezni a szociáldemokratákkal – nem támogatta a Heimwehr által tervezett leszámoló akciót. Ez azt eredményezte, hogy a Heimwehr még erőteljesebben kezdte sürgetni a demokratikus fordulatot, amit a magyar és az olasz kormányok is szorgalmaztak.⁸²

Seipel lemondását követően az olaszok igyekeztek információkat szerezni a Heimwehr további terveiről. Eszerint a Heimwehr fő célja Ausztria alkotmányának módosítása volt, amellyel azt kívánták elérni, hogy törvényes úton csökkenteni lehessen a szocialisták részvételi arányát az osztrák parlamentben.⁸³

Ennek elérésére a Heimwehr vezetői 1929.szeptember 29-ére terveztek nagyobb felvonulást, és Mussolini kilátásba helyezte, hogy fegyverrel és pénzzel támogatná ezt az akciót is, amennyiben Bethlen biztosítja őt a Heimwehr tervének komolyságáról. E kitételre vélhetően a felelőség megosztása érdekében volt szükség.⁸⁴ Mint az olasz vezető kifejtette, ő személy szerint Schobert tartotta legalkalmasabbnak a kancellári posztra.⁸⁵ A tervezett hatalomátvételre, illetve a szociáldemokratákkal való leszámolásra végül mégsem került sor, mivel szeptember 26-án – néhány napos előkészítés után, amikor is az osztrák politikai elit megvitatta Streeruwitz lemondásának és az ezt követő alkotmánymódosítás részleteit – Schobert nevezték ki Ausztria kancellárjává.⁸⁶ Ezt a hatalom-

átvételt a magyar és az olasz kormány egyaránt kedvezőnek ítélte meg, s a magyar vezetés örömmel nyugtázta, hogy végül erőszak nélkül ment végbe Ausztriában a jobboldali fordulat. Schober kinevezését követően Ambrózy arra számított, hogy a Heimwehr vezetői kis idő elteltével részt vehetnek majd az ország kormányzásában.⁸⁷ Az olasz politikai vezetés Schober kancellárságával megoldottnak tekintette a helyzetet.⁸⁸

Mind az olasz, mind a magyar diplomáciai dokumentumokból kiviláglik, hogy – noha az olasz kormány támogatta a Heimwehrt, mint az általa kívánatosnak tartott ausztriai jobboldali fordulat eszközét – a felszín alatt Olaszország mindvégig tartott attól, hogy a nacionalista szervezet előbb-utóbb benyújtja igényét Trentino-Alto Adige birtoklására vonatkozóan. Bár a támogatás fejében Steidle ígéretet tett arra, hogy eláll a békekonferencián Olaszországnak ítélt, de osztrák többségű terület visszaszerzésének szándékától, a valóságban időről időre sor került olaszellenes tüntetésekre a Heimwehr tagjainak részvételével.⁸⁹ Például – amint azt a magyar levelezésből tudjuk – Innsbruckban évente megrendezték a több Heimwehr-tagot is számláló aranyvitézség érmes tirioliak találkozóját. 1929. október 10-én ez az összejövetel olaszellenes tüntetésbe torkollott, ami Dél-Tirol visszaszerzésére irányult.⁹⁰

Ez a kettősség azt eredményezte, hogy Olaszország – hasonlóan egyébként a horvát szeparatistákkal kapcsolatos kételyeikhez, akik Isztriára tarthattak igényt – a Heimwehr segítése mellett ugyanakkor féltette az országot a mozgalomtól, és attól tartott, hogy Steidle és társai megerősödésük és tényleges hatalomhoz jutásuk után esetleg az olaszok ellen fordulhatnak. Ennek fényében érthető, hogy Mussolini megaláztatással fogadta az alapvetően mérsékelt Schober kancellári kinevezését.

Ezt követően Magyarország és Olaszország egyaránt arra törekedett, hogy szorosabbra fűzzék a viszonyt Ausztriával, a közeledés lassú mederben folyt tovább. Az osztrák kérdés legközelebb 1931-ben, a német–osztrák vámunió tervének beharangozásakor került ismét napirendre, amely a gazdasági világválság kezelésének lehetséges módozatai között merült fel.

A válság, mint ismeretes, 1929-ben, a New York-i tőzsde összeomlásának köszönhetően robbant ki, s Európában 1930–1931 tájékán érezte legintenzívebben a hatását. Ennek hatására több európai állam is közép-európai gazdasági összefogást célzó elképzelésekkel állt elő, amelyek egyike volt a német–osztrák vámuniós terv is. Az elképzelés azért jelentett veszélyt Olaszországra nézve, mert annak megvalósulása esetén az olasz állam kiszorult volna a Duna-medencéből, azaz fogalmazhatunk úgy is, hogy Németország és Olaszország felismerte, hogy kettejük közül az tehet szert jelentősebb mértékű befolyásra a Duna-medencében, ame-

lyiküknek sikerül Ausztriát gazdasági együttműködésre bírni. Németország kezdetben felvetette egy általános preferenciális megoldás lehetőségét, amely Ausztriától Bulgáriáig az egész Duna-medencére kiterjedt volna, ám ez Anglia ellenkezése miatt azonnal meghiúsult.⁹¹ Így 1931 tavaszán nyilvánosságra hozott egyezménytervezet német–osztrák gazdasági vámuniót fektetett le, amely látszólag nyitva hagyta a csatlakozás útját más országok számára is. Ennek ellenére Európa több állama felismerte a német kormány valódi szándékait, és az Anschluss előszobájaként értékelte a tervet.⁹²

Olaszországot a tervezett vámunió azért is rosszul érintette, mert Olaszországnak már régebb óta megvolt a saját elképzelése a régió gazdasági együttműködésére vonatkozóan. Ez pedig a Brocchi-terv volt, amelynek kidolgozását a névadó gazdasági szakértő, Iginio Brocchi 1929-ben kezdte meg. A terv, amely lehetővé tette volna Olaszország számára a vágyott gazdasági térnyerést a Duna-medencében, eredetileg egy olasz protektorátus alatti osztrák–magyar megegyezést célt. Az így létrejött olasz–osztrák–magyar preferenciális kereskedelmi zónát Brocchi a későbbiekben Jugoszláviával kívánta kibővíteni.⁹³ Bethlen lelkesen fogadta az olasz–osztrák–magyar gazdasági blokk tervét, ezért méltányolta Mussolini törekvéseit a német–osztrák vámunió megakadályozására vonatkozóan. Olasz kollégájához hasonlóan a magyar miniszterelnök is amellet foglalt állást, hogy az Ausztriával történő olasz és magyar megállapodást mielőbb meg kell kötni,⁹⁴ és kifejtette, hogy akár arra is hajlandó, hogy ideiglenes megállapodást kössön az osztrák állammal, amelyet hamar tető alá lehet hozni, és a későbbiekben fejleszteni. Bethlen úgy vélte, hogy Schober sem lelkesedett teljes mértékben a németekkel kötendő vámunióért, mivel féltette a pozícióját, s ez megkönnyíthette a gyors megegyezést Magyarország és Ausztria között.⁹⁵

A gazdasági együttműködés gyakorlati kivitelezésével kapcsolatos magyar véleményt Khuen-Héderváry foglalta össze memorandumában, amely szerint Magyarország a gabonaféléket, a lisztet, a szarvasmarhát, a sertésárukat és a vaját szállíthatná kedvezményes vámokkal, Olaszország pedig déligyümölcsöket, rizst, sajtot, személyautót, gépipari termékeket, valamint a textil- és üvegárut.⁹⁶ Ez az elképzelés megfelelt a Brocchi-tervnek, melynek lényege, mint láthattuk, az volt, hogy a felek rejtett preferenciákat, és kiviteli prémiumok formájában kétoldalú kedvezményeket biztosítanak egymásnak.⁹⁷ A bilaterális egyezmények megkötése 1931-ben megtörtént. A német–osztrák vámunió megakadályozására Brocchi 1931. március 26-án kelt feljegyzésében kifejtette, hogy meg kell állapodni Ausztriával abban, hogy amíg az Olaszországgal való kereskedelmi szerződés él, más államokkal az osztrákok nem

köthetnek hasonló megállapodást.⁹⁸ Az olasz–osztrák barátsági egyezményt, amely a Brocchi-féle szisztéma bevezetésének alapjául szolgált, ugyanis már 1930 februárjában megkötötték. A magyar–osztrák barátsági szerződés közel egy évvel később, 1931. január 26-án került aláírásra, mint barátsági, békéltető eljárási és választott bírósági szerződés.⁹⁹ Mivel a német–osztrák vámunió igencsak kecsegtető ajánlatnak bizonyult Ausztria számára, pár nappal a terv nyilvánosságra kerülését követően Mario Arlotta budapesti olasz követ és Bethlen egyetértettek abban, hogy a Brocchi-terv életbe léptetéséről folyó tárgyalásokat a lehető legsürgősebben szükséges újrakezdeni.¹⁰⁰ Májusban pedig, a német–osztrák vámunió tervének visszavonása után, Grandi örömmel számolhatott be Mussolininak arról, hogy mind a franciák, mind a németek megígérték, hogy nem fogják akadályozni az olasz tervek megvalósítását.¹⁰¹

1931 júliusában lejárt az 1928-ban kötött olasz–magyar kereskedelmi megállapodás. 1931. július 21-én a felek ismét megerősítették, immár Brocchi elképzeléseinek szellemében, hogy államaik zavartalan, könnyített szállítási tarifájú kereskedelmet folytatnak egymással. Magyarország mezőgazdasági termékeket exportál Olaszországba, melyeket az ipari árucikkkel viszonz. Az olaszok a magyar termékek felvásárlására 40 millió lírát szántak, a magyarok pedig 10 millió líra értékben importálnak olasz árut.¹⁰² Ez a kiviteli egyezmény aláírási helye után „semmeringi megállapodások” néven vált ismertté.

A magyar–olasz megállapodást követően a két állam vezetői az olasz–osztrák–magyar vámunió életbe léptetését sürgették. Richard Schüller, az osztrák külügyminisztérium kereskedelmi ügyekért felelős igazgatója nem volt meggyőződve arról, hogy Ausztria számára a vámunió valóban előnyös lenne, miután egy ilyen egyezmény kiváltaná Németország ellenkezését. Mivel a németek esetleges neheztelése azzal a kockázattal járt, hogy ilyen esetben Németország erőszakkal, közös megállapodás nélkül hajtaná végre az Anschlusst, Schüller csak azt követően egyezett bele a Brocchi-tervről folyó tárgyalások folytatásába, hogy Auriti biztosította őt arról, hogy a magyar és az olasz fél figyelembe fogja venni Ausztria kényes helyzetét.¹⁰³

A három állam vámuniójáról szóló elképzelést véglegesen sem Magyarország, sem Olaszország nem adta fel. Az Anschluss problémájának előtérbe kerülésének eredményeképp 1933-ra Franciaország és Anglia hallgatólagosan beleegyezett az olasz–osztrák–magyar blokkot célzó eszmecserek folytatásába, mivel abban a német terjeszkedés megfékezésének lehetőségét látták.¹⁰⁴ Ezt követően felgyorsultak az események, és 1934. március 14-én Rómában megkezdődött Gömbös, Mussolini és Engelbert Dollfuss osztrák kancellár találkozója,¹⁰⁵ amely március 17-én a római

jegyzőkönyvek aláírásával végződött. A három dokumentum közül az első egy konzultációs egyezmény volt, amely kimondta, hogy a három állam a béke fenntartása és az európai gazdasági újjáépüléshez való hozzájárulás érdekében az Ausztriát, Magyarországot és Olaszországot egyaránt érdeklő politikai kérdéseket mindig megvitatja egymással, hogy az egyes tagok között fennálló, kétoldalú barátsági szerződéseket valódi együttműködéssé fejleszthessék. Mint fogalmaz a dokumentum, a szerződő felek meg voltak győződve arról, hogy „*a három kormánynak ily irányú együttműködése meg fogja teremthetni a tárgyi előfeltételeket más államokkal való tágabb körű együttműködéshez.*”¹⁰⁶

A második jegyzőkönyv a „*Magyarország, Ausztria és Olaszország között a gazdasági viszonyok fejlesztése érdekében*” címet viselte.¹⁰⁷ A benne foglaltak kimondták, hogy a jegyzőkönyv célja a dunai államok gazdaságának helyreállítása. Ennek érdekében a három állam között a kivitelnek adott kölcsönös könnyítéseket fokozzák, így nemzetgazdaságukat kölcsönösen kiegészítik. Külön megállapodásban rögzítették a búzaár eséséből származó, Magyarországot érintő nehézségek leküzdésének megoldását. Előmozdítják és megkönnyítik az Adrián átmenő forgalmat, és a gazdasági fejlődés menetének ellenőrzésére háromtagú bizottságot állítanak fel.¹⁰⁸ Az egyezmény tartalmazott egy titkos jegyzőkönyvet is, melyben a felek arról állapodtak meg, hogy Magyarország a neki juttatott előnyök [a búzaár csökkenéséből származó nehézségek leküzdésének megoldása – H. P.] fejében fenntartja piacai egy részét Ausztria és Olaszország részére, valamint az osztrákok is előnyökben részesítik az Ausztriába irányuló olasz importot.¹⁰⁹

A harmadik jegyzőkönyv tulajdonképpen ennek kiegészítése volt, és csak Ausztria és Olaszország között kötött. Ebben a két fél megállapodott abban, hogy kétoldalú gazdasági kapcsolataik részleteinek megvitatása érdekében 1934 áprilisában tárgyalni fognak egymással.¹¹⁰ Mivel Magyarország és Olaszország között már fennállt a kétoldalú gazdasági együttműködés, köztük nem volt szükség újabb egyezményre.

A dokumentum alapvetően kedvező fogadtatásra talált Európában, már csak azért is, mert a politikai világban nem tulajdonítottak komolyabb jelentőséget a jegyzőkönyveknek.¹¹¹ Csak néhány olyan állam volt, amely ellene irányuló fenyegetésként értékelte azok aláírását. Németország úgy érezte, hogy ezzel Olaszország lépéselőnyre tett szert a Dunamedencében folytatott hatalmi harcban,¹¹² és nyilvánvalóan az Anschlusst is veszélyeztetve látta az aláírtak által. A másik ellenző állam Jugoszlávia volt, amely – hozzá kell tenni, hogy német hatásra – úgy értékelte a jegyzőkönyveket, mint újabb olasz lépést a délszláv állam bekerítésére, amelyhez Magyarország mellett immár Ausztria is asszisztál.¹¹³

A római jegyzőkönyvek talán Törökországban találtak a leghevesebb ellenzésre, amely úgy ítélte meg, hogy a dokumentumnak köszönhetően Olaszország befolyása egész Közép-Európára kiterjedhet, amit török szempontból hátrányosnak tartott. Ráadásul Mussolini nem rejtette véka alá, hogy a továbbiakban Olaszország igyekezni fog megvetni a lábát Afrikában és Ázsiában is, amit a török politikai vezetők felháborodással fogadtak.¹¹⁴

Összességében a római jegyzőkönyvek inkább formális együttműködést jelentettek egy olyan Európában, amely egyre inkább Németország irányítása alá került.

4. Németország

Adolf Hitler 1933. január 30-án bekövetkezett hatalomra jutását követően Németország fokozottan teret nyert Európában, ami változást hozott az olasz külpolitikában, s ezzel együtt a magyar–olasz kapcsolatokban is. Miután Hitlernek – a keleti területek gyarmatosítása mellett – Közép-Európa tekintetében is voltak hegemon törekvései, a német és az olasz érdekek alapvetően ütköztek egymással. 1935-ben következett be az az esemény, ami németpolitikájának megváltoztatására készítette Mussolinit.

Az 1930-as évek közepétől az olasz miniszterelnök – ellentétben az 1920-as évekkel, amikor a közép-európai és a balkáni befolyás megalapozását célozta – egyre inkább afrikai gyarmatbirodalom kiépítésére, s ezzel együtt a Földközi-tenger feletti hegemonia megszerzésére helyezte a hangsúlyt, amiben vélhetően szerepe lehetett annak is, hogy a korábbi törekvései elé Németország térnyerése egyre áthághatatlanabb akadályokat gördített. Az afrikai hódítás jegyében Mussolini 1935. október 4-én lerohanta Etiópiát. Erre azt követően került sor, hogy január 5-én Mussolini és Franciaország miniszterelnöke, Pierre Laval benemavatkozási egyezményt írtak alá, továbbá megállapodtak bizonyos afrikai gyarmatok hovatartozásáról is. A Mussolini–Laval paktum értelmében Olaszország részvényhez jutott Etiópiában, továbbá megszerezte az egyetlen abesszin vasútvonalat, amely alkalmas volt arra, hogy az Etiópia elleni hadjáratához a felvonulást és az utánpótlást biztosíthassa. Ebből Mussolini arra következtetett, hogy Franciaország nem fog szót emelni az olasz akció ellen. Számításai nem váltak be, ugyanis Franciaország, Laval állítása szerint, csupán a gazdasági érdekeiről mondott le,¹¹⁵ így – Angliával együtt – agresszornak minősítette az olasz államot, és szankciókat szabott ki, amelyek főként gazdasági korlátokat jelentettek.¹¹⁶

Az olasz–etióp háború ily módon azt eredményezte, hogy Olaszország elveszítette a lehetőségét mind a Franciaországgal, mind a Nagy-

Britanniával való kapcsolatok szorosabbra fűzésének, s Mussolini számára az egyetlen potenciális nagyhatalmi szövetséges Németország maradt. Mindazonáltal Abesszínia olasz elfoglalása sikerült,¹¹⁷ Gömbösnek pedig remek alkalmat jelentett a magyar–olasz barátság demonstrálására: „Azért nem fogadtuk el az Olaszország ellen tervezett szankciókat, mert ezt így kívánja tőlünk az az etikai alap, amelyre a magyar külpolitika fel van építve. Amikor ugyanis két félről van szó, egy Afrikában élő állam lakosságáról és a mi olasz barátainkról, az csak természetes, hogy a magyar hűség jegyében – amely mindig vezérlő csillaga volt és lesz a magyar politikának – nem szavazhattunk a mi barátunk: Olaszország ellen.”¹¹⁸ – fogalmazott a magyar miniszterelnök nagy üdvözléssel kísért beszédében.

Gömbös tudvalevőleg csak úgy tartotta a gyakorlatban is kivitelezhetőnek a magyar revíziós célok (részbeni) elérését, hogy a magyar–olasz együttműködésbe bevonják a németeket is, ezért miniszterelnöksége alatt időről időre felvetette ezt az eshetőséget Mussolininak. A német–olasz megállapodásra azonban csak Darányi Kálmán miniszterelnökségének idején, 1936. október 25-én került sor egy titkos egyezmény keretében, amely Berlin–Róma tengely néven vált ismertté. Noha az elnevezést általában Mussolininak szokás tulajdonítani, amiért az 1936. november 1-jén, Milánóban elmondott szenátusi beszédén ezekkel a szavakkal harangozta be a megállapodás tényét, valójában Gömbös – aki akkoriban a Fajvédő Párt vezetőjeként többnyire a *Magyarság* című revizionista napilap hasábjain tette közzé politikai nézeteit –, amint arról már szó esett, már 1927-ben Berlin–Róma tengelyről beszélt, a magyar revíziós sikerek kulcsaként megjelölve azt.¹¹⁹ Az 1936-os német–olasz megállapodással ez megvalósulni látszott.

Noha a Berlin–Róma tengelyt létrehozó egyezményt követően valóban történtek (rész)sikerek mind a magyar revíziót (bécsi döntések, Kárpátalja és a Délvidék visszaszerzése), mind pedig a horvát szeparatizmust (Független Horvát Állam) illetően, ezekről elmondható, hogy csak Németország támogatásával valósulhattak meg. Ennek fényében igazat adhatunk Bethlen Istvánnak abban, hogy a kitűzött célok eléréséhez a magyar–olasz barátság önmagában kevés, és a gyakorlati sikerekhez szükség van Németországra is.¹²⁰

*

Ebből jól látható, hogy a két világháború közötti magyar–olasz kapcsolatokban a Berlin–Róma tengely születése fordulópontnak tekinthető, miután az ezt követő évek történései csupán magyar–olasz–német relá-

cióban értelmezhetőek. Erre azonban jelen tanulmány a területi korlátok tiszteletben tartása érdekében nem tér ki. Természetesen a magyar–olasz kapcsolatokban szerepet játszottak más államok is, mint Csehszlovákia, Franciaország, Románia, Törökország, a Szovjetunió és a Vatikán, azonban, ugyancsak az előbbi okból kifolyólag, ezeket majd egy következő alkalommal veszem górcső alá.

JEGYZETEK

1. A szerződés szövegét lásd: Halmosy Dénes (1983): Nemzetközi szerződések 1918–1945. Gondolat Kiadó, Budapest. 267–271. old. A kölcsönös segítségnyújtást és rendszeres konzultációt kimondó titkos záradékot lásd: MNL OL. K 64. 24. csomó. 23. tétel. 1927. 73 res. pol. 1927. Feljegyzés Barcza és Durini beszélgetéséről, 1927. február 19.
2. Ormos Mária (1971): Bethlen koncepciója az olasz–magyar szövetségről (1927–1931). Történelmi Szemle, 1971/1–2. szám. 133–156. old.
3. Ormos Mária (1971): Bethlen koncepciója az olasz–magyar szövetségről (1927–1931). Történelmi Szemle, 1971/1–2. szám. 133–156. old.
4. A londoni szerződésben Franciaország, Nagy-Britannia, és Oroszország Trentino, Trieszt, Gorizia, Pola, Zára, a dalmát partvidék olaszlakta városainak birtoklását, a Brenner-hágót, Kelet-Isztriát és Közép-Dalmáciát, valamint bizonyos albán területek feletti protektorátusságot ígérték Olaszországnak. A szerződés szövegét lásd: Mosca, Rodolfo (a cura di, 1953): I documenti diplomatici italiani. Libreria dello Stato. Roma. A továbbiakban DDI. Quinta serie, vol. 3. 470. irat. A londoni titkos szerződés szövege, 1915. április 26.
5. Hornyák Árpád (2004): Magyar–jugoszláv diplomáciai kapcsolatok, 1918–1927. Forum Könyvkiadó. Újvidék. 11. old.
6. Horváth Jenő (2006): Olaszország Kelet-Közép-Európa politikája 1918-tól napjainkig. http://www.grotius.hu/doc/pub/YWJMAR/horvath_jeno_grotius_e-konyvtar_2006.pdf (Letöltés: 2017. december 8.) 20. old.
7. Breccia, Alfredo (1980): La politica estera italiana e l'Ungheria 1922–1933. Rivista Storica Italiana, 1980/1. szám. 94. old.
8. Horváth Jenő (2006): Olaszország Kelet-Közép-Európa politikája 1918-tól napjainkig. http://www.grotius.hu/doc/pub/YWJMAR/horvath_jeno_grotius_e-konyvtar_2006.pdf (Letöltés: 2017. december 8.) 20. old.
9. Bucarelli, Massimo (2006): Mussolini e la Jugoslavia 1922–1939. Editore B. A. Graphis. Bari. 11. old.
10. Hornyák Árpád (2004): Magyar–jugoszláv diplomáciai kapcsolatok, 1918–1927. Forum Könyvkiadó. Újvidék. 27. old.
11. Hornyák Árpád (2004): Magyar–jugoszláv diplomáciai kapcsolatok, 1918–1927. Forum Könyvkiadó. Újvidék. 222. old.
12. Ormos Mária (1971): Bethlen koncepciója az olasz–magyar szövetségről (1927–1931). Történelmi Szemle, 1971/1–2. szám. 133–156. old.

13. Burgwyn, Henry James (1997): *Italian Foreign Policy in the Interwar Period: 1918–1940*. Praeger. London. 36. old.
14. Mint ismeretes, Romániával mind Magyarországnak, mind pedig Bulgáriának voltak területi konfliktusai. Magyarország esetében a vitás pontot Erdély, Bulgária számára pedig Dobruzsza jelentette.
15. Hornyák Árpád (2004): A mohácsi beszéd. In: III. Magyar Politikai Földrajzi Konferencia. Az integrálódó Európa földrajza. Pécs, PTE 2004. 272–276. old. és Vizi László Tamás (2013): „Hiszem és remélem, hogy...hamarosan visszatérhet a régi barátság és megértés”. Horthy Miklós mohácsi beszéde és a szerb orientáció alternatívája a magyar külpolitikában. *Közép-Európai Közlemények: Történészek, geográfusok és regionalisták folyóirata*. 2013/4. szám. 7–38. old.
16. Ormos Mária (1984): *Merénylet Marseille-ben*. Kossuth Kiadó. Budapest. 16. old.
17. Jelavich Barbara (1996): *A Balkán története II. 20. század*. Osiris Kiadó. Budapest. 83–84. old.
18. Iuso, Pasquale (1998): *Il fascismo e gli ustascia, 1929–1941: il separatismo croato in Italia*. Editore Gangemi. Roma. 23. old.
19. Hory András (1987): *Bukaresttől Varsóig*. Gondolat Kiadó. Budapest. 131. old.
20. DDI. Settime serie, vol. 5. 369. irat. Piacentini Mussolininak, 1927. augusztus 23.
21. ASMAE. AA. PP. 1919–1930. Bulgaria. Busta 924. *Questione e movimento macedone*. Telegramma n. 1487/358 R. Mussolini Piacentininek, 1927. november 14.
22. MNL OL. K 64. 29. csomó. 16. a tétel. 7 pol. 1928. Hory Walkónak, 1928. január 24.
23. Ormos Mária (1984): *Merénylet Marseille-ben*. Kossuth Kiadó. Budapest. 46. old.
24. Az esetről, és annak okairól lásd részletesen: Rossos, Andrew (2008): *Macedonia and the Macedonians*. Hoover Institution Press. Stanford. 152. old.
25. A protogerovisták, akiknek vezetője Tomalewski lett, a föderalista szárnyat alkották, melynek célja Macedónia autonómiája volt valamilyen balkáni föderáción belül. Ezzel szemben a mihailovisták, vagy centristák a macedón területek Bulgárián belüli egyesítését tűzték ki célul, államot létrehozva az államban. Jelavich Barbara (1996): *A Balkán története II. 20. század*. Osiris Kiadó. Budapest. 154. old.
26. Jelavich Barbara (1996): *A Balkán története II. 20. század*. Osiris Kiadó. Budapest. 154. old.
27. MNL OL. K 64. 29. csomó. 16. a tétel. 83 pol. 1928. Kiss Walkónak, 1928. július 20.
28. Pavlov, Plamen–Janev, Jordan (2005): *Bulgária rövid története a kezdetektől napjainkig*. Ford.: Csíkhelyi Lenke. Napvilág Kiadó. Budapest. 124–125. old.
29. ASMAE. AA. PP. 1919–1930. Jugoslavia. Busta 341. *Rapporti politici*. Telegramma N. 9724/2164. 1928. október 31.

30. Gobetti, Eric (2001): *Dittatore per caso: un piccolo duce protetto dall'Italia fascista. L'ancora del Mediterraneo.* Napoli. 20. old.
31. Ormos Mária (1984): *Merénylet Marseille-ben.* Kossuth Kiadó. Budapest. 57–58. old.
32. DDI. Settima serie, vol. 7. 24. irat. Szerző és évszám nélküli feljegyzés.
33. Sokcsevits Dénes (2011): *Horvátország a 7. századtól napjainkig.* Mundus Novus Kiadó. Budapest. 492. old.
34. Sokcsevits Dénes (2011): *Horvátország a 7. századtól napjainkig.* Mundus Novus Kiadó. Budapest. 494. old.
35. Krizman, Bogdan (1978): *Pavelić i ustaše.* Globus. Zagreb. 117–119. old.
36. DDI. Settima serie, vol. 8. 129. irat. *Grandi feljegyzése Mussolininak, 1929. október (nap nélkül).*
37. Ormos Mária (1984): *Merénylet Marseille-ben.* Kossuth Kiadó. Budapest. 70. old.
38. ASMAE. AA. PP. 1919–1930. *Bulgaria. Busta 927. Questione macedone. Telegramma N. 2010/94. Piacentini Mussolininak, 1929. április 24.*
39. DDI. Settima serie, vol. 11. 155. irat. 274. *Umiltà Grandinak, 1932. január 5.*
40. DDI. Settima serie, vol. 12. 572. irat. *Umiltà Mussolininak, 1932. december 24.*
41. Gobetti, Eric (2001): *Dittatore per caso: un piccolo duce protetto dall'Italia fascista. L'ancora del Mediterraneo.* Napoli. 47. old.
42. Ormos Mária (1984): *Merénylet Marseille-ben.* Kossuth Kiadó. Budapest. 79. old.
43. Adriano, Pino–Cingolani, Giorgio (2011): *La via dei conventi. Ante Pavelić e il terrorismo ustascia dal Fascismo alla Guerra Fredda.* Editrice Mursia. Milano. 98. old.
44. Adriano, Pino–Cingolani, Giorgio (2011): *La via dei conventi. Ante Pavelić e il terrorismo ustascia dal Fascismo alla Guerra Fredda.* Editrice Mursia. Milano. 98. old.
45. Jelić-Butić, Fikreta (1977): *Ustaše i Nezavisna Država Hrvatska 1941–1945.* Zagreb. 21. old.
46. Ormos Mária (1984): *Merénylet Marseille-ben.* Kossuth Kiadó. Budapest. 79. old.
47. MNL OL. K 63. 130. csomó. 16-7. tétel. 6267 pol. 1933.
48. MNL OL. K 63. 130. csomó. 16-7. tétel. 6267 pol. 1933. *Aláhúzás tőlem – H. P.*
49. MNL OL. K 63. 130. csomó. 16-7. tétel. 6267 pol. 1933.
50. Lásd: Ormos Mária (1984): *Merénylet Marseille-ben.* Kossuth Kiadó. Budapest. 13. sz. jegyzet.
51. MNL OL. K 63. 130. csomó. 16-7. tétel. 170 pol. 934.
52. MNL OL. K 63. 130. csomó. 16-7. tétel. 170 pol. 934.
53. MNL OL. K 63. 130. csomó. 16-7. tétel. 170 pol. 934.
54. Iuso, Pasquale (1998): *Il fascismo e gli ustascia, 1929–1941: il separatismo croato in Italia.* Editore Gangemi. Roma. 67. old.

55. Ferrara, Massimiliano (2008): Ante Pavelić: il duce croato. Editore Kappa Vu. Udine. 62. old.
56. Ormos Mária (1984): Merénylet Marseille-ben. Kossuth Kiadó. Budapest. 85. old.
57. Ormos Mária (1984): Merénylet Marseille-ben. Kossuth Kiadó. Budapest. 85. old.
58. DDI. Settima serie, vol. 16. 48. irat. Galli Mussolininak, 1934. október 13.
59. DDI. Settima serie, vol. 16. 49. irat. Galli Mussolininak, 1934. október 13.
60. DDI. Settima serie, vol. 16. 49. irat. Galli Mussolininak, 1934. október 13.
61. DDI. Settima serie, vol. 16. 60. irat. 53–59. Galli Mussolininak, 1934. október 15.
62. Ormos Mária (1984): Merénylet Marseille-ben. Kossuth Kiadó. Budapest. 126. old.
63. Aloisi, Pompeo (1957): Journal, 25 Julliet 1932–14 Juin 1936. Plon. Párizs. 225. old. Ford.: Bene Krisztián.
64. Aloisi, Pompeo (1957): Journal, 25 Julliet 1932–14 Juin 1936. Plon. Párizs. 226. old.
65. DDI. Settima serie, vol. 16. 60. irat. 53–59. Galli Mussolininak, 1934. október 15.
66. ASMAE. Affari Politici 1930–1945. Jugoslavia, Busta 55. Re Alessandro (Marsiglia). Telegramma N. 2115/1473. 1934. november 26.
67. ASMAE. Affari Politici 1930–1945. Jugoslavia, Busta 55. Re Alessandro (Marsiglia). Telegramma N. 2115/1473. 1934. november 26.
68. Ormos Mária (1984): Merénylet Marseille-ben. Kossuth Kiadó. Budapest. 176–179. old.
69. ASMAE. Affari Politici 1930–1945. Jugoslavia. Busta 55. Re Alessandro (Marsiglia). Telegramma N. 6724/1842. 1934. november 13.
70. Kerekes Lajos (1961): Olaszország, Magyarország és az osztrák Heimwehr-mozgalom, 1920–1930. Történelmi Szemle, 1961/2. szám. 199–216. old.
71. Lefebvre D’ovidio, Francesco (2016): L’Italia e il sistema internazionale. Dalla formazione del Governo Mussolini alla Grande depressione (1922–1929) Vol. II. Edizioni di Storia e Letteratura. Roma. 773–774. old.
72. Murber Ibolya (2010): A felíveléstől a stagnálásig. A Heimwehrek magyar és olasz kapcsolatai, 1927–1929. Külügyi Szemle, 2010/2. szám. 129–172. old.
73. DE FELICE 1974. 467.
74. Murber Ibolya (2010): A felíveléstől a stagnálásig. A Heimwehrek magyar és olasz kapcsolatai, 1927–1929. Külügyi Szemle, 2010/2. szám. 129–172. old.
75. DDI. Settima serie, vol. 5. 409. irat. Grandi Mussolininak, 1927. szeptember 12.
76. DDI. Settima serie, vol. 5. 410. irat. Grandi Mussolininak, 1927. szeptember 12.
77. GULYÁS 2013. 71.

78. ASMAE. Gabinetto del Ministero e della Segreteria Generale 1923–1943. Busta 187. Heimatwehren. Copia di telegramma N. 1396. Durini Mussolininak, 1928. június 4.; Durini által használt szó – „da agire” („cselekvésre”) – a hatalomátvételre utal, erre kellett volna képessé tenni a Heimwehrt.
79. Murber Ibolya (2010): A felíveléstől a stagnálásig. A Heimwehrek magyar és olasz kapcsolatai, 1927–1929. Külügyi Szemle, 2010/2. szám. 129–172. old.
80. DDI. Settima serie, vol. 7. 17. irat. Auriti Mussolininak, 1928. október 3.
81. Gulyás László (2013): A Horthy-korszak külpolitikája 2. A húszas évek második fele, 1924–1931. Attraktor Kiadó. Máriabesenyő. 110. old.
82. Kerekes Lajos (1973): Az első osztrák köztársaság alkonya: Mussolini, Gömbös és az osztrák Heimwehr. Akadémiai Kiadó. Budapest. 36–38. old.
83. DDI. Settima serie, vol. 8. 10. irat. Auriti Grandinak, 1929. szeptember 19.
84. Murber Ibolya (2010): A felíveléstől a stagnálásig. A Heimwehrek magyar és olasz kapcsolatai, 1927–1929. Külügyi Szemle, 2010/2. szám. 129–172. old.
85. Kerekes Lajos (1973): Az első osztrák köztársaság alkonya: Mussolini, Gömbös és az osztrák Heimwehr. Akadémiai Kiadó. Budapest. 45. old.
86. Murber Ibolya (2010): A felíveléstől a stagnálásig. A Heimwehrek magyar és olasz kapcsolatai, 1927–1929. Külügyi Szemle, 2010/2. szám. 129–172. old.
87. MNL OL. K 64. 31. csomó. 1929 – 20. tétel. 29.578-14. 1929. Ambrózy Darányi államtitkárnak, 1929. szeptember 30.
88. MNL OL. K 64. 31. csomó. 1929 – 20. tétel. Szám nélkül. Wodianer jelentése Walkónak, 1929. október 1.
89. DDI. Settima serie, vol. 8. 78. irat. Auriti Grandinak, 1929. október 15.
90. MNL OL. K 64. 35. csomó. 1929 – 23. tétel. 159. számjeltávirat. Hory Walkónak, 1929. október 16. és Walko válasza: 146. számjeltávirat. Walko Horynak, 1929. október 25.
91. Ormos Mária (1969): Franciaország és a keleti biztonság, 1931–1936. Akadémiai Kiadó. Budapest. 62. old.
92. Ormos Mária (1969): Franciaország és a keleti biztonság, 1931–1936. Akadémiai Kiadó. Budapest. 65. old.
93. NICOLOSI 2005. 287. old.
94. ASMAE. AA. PP. R. Governo 1927–1946. Busta 4. Accordo doganale austro–tedesca. Rapporto N. 4444/527. Arlotta Grandinak, 1931. június 13.
95. MNL OL. K 64. 45. csomó. 1931 – 23. tétel. 366 res. pol. 931. Hory Károlynak, 1931. április 25.
96. MNL OL. K 69. 704. csomó. I-a-1. dosszié. 3018/1930. Khuen-Héderváry memoranduma Horynak, 1930. október 16.
97. Ormos Mária (1969): Franciaország és a keleti biztonság, 1931–1936. Akadémiai Kiadó. Budapest. 53. old.
98. DDI. Settima serie, vol. 10. 169. irat. Iginio Brocchi feljegyzése, 1931. március 26. 264–266.
99. <http://www.1000ev.hu/index.php?a=3¶m=7888> (Utolsó letöltés: 2013. 11. 03.)

100. DDI. settima serie, vol. 10. 170. irat. Mario Arlotta Dino Grandinak, 1931. március 26.
101. Uo. 287. irat. Grandi Mussolininak, 1931. május 24.
102. MNL OL. K 70. 334. csomó. 1932-II-1-Olaszország. Accord sur l'exportation, Semmering.
103. DDI. Settima serie, vol. 11. 196. irat. Auriti Grandinak, 1932. február 6.
104. MNL OL. 55. csomó. 1933 – 23. tétel. 305. res. pol. 1933. Hory Kányának, 1933. július 1.
105. Réti György (1998): Budapest–Róma Berlin árnyékában. ELTE Eötvös Kiadó. Budapest. 42. old.
106. MNL OL. K 70. 334. csomó. Magyar–olasz 1934. 86. Római jegyzőkönyvek.
107. MNL OL. K 70. 334. csomó. Magyar–olasz 1934. 86. Római jegyzőkönyvek.
108. MNL OL. K 70. 334. csomó. Magyar–olasz 1934. 86. Római jegyzőkönyvek.
109. MNL OL. K 70. 334. csomó. Magyar–olasz 1934. 86. Római jegyzőkönyvek.
110. MNL OL. K 70. 334. csomó. Magyar–olasz 1934. 86. Római jegyzőkönyvek.
111. Ormos Mária (1969): Franciaország és a keleti biztonság, 1931–1936. Akadémiai Kiadó. Budapest. 291. old.
112. Gulyás László (2015): A Horthy-korszak külpolitikája 3. A Károlyi- és a Gömbös-kormány külpolitikája, 1931–1936. Attraktor Kiadó. Máriabesenyő. 81. old.
113. Hornyák Árpád (szerk., 2016): A Horthy-korszak Magyarországja jugoszláv szemmel. Délszláv levéltári források Magyarországról 1919–1941. Kronosz – MTA TTI. Pécs – Budapest. 89. irat. Jevtić a londoni jugoszláv követnek, 1934. április 7.
114. MNL OL. K 63. 289. csomó. 1934 – 32/1. tétel. 1046. pol. 1934. Jungerth-Arnóthy Kányának, 1934. április 5.
115. Ormos Mária (1969): Franciaország és a keleti biztonság, 1931–1936. Akadémiai Kiadó. Budapest. 350. old.
116. Az etióp háború miatti szankciókról – elsősorban brit szempontból – lásd: Réti Balázs (2003): A brit haditengerészet és a mediterráneum a korabeli magyar források tükrében (1935–1939). Doktori disszertáció. PTE BTK IDI. Pécs.
117. Ormos Mária (1969): Franciaország és a keleti biztonság, 1931–1936. Akadémiai Kiadó. Budapest. 387–393. old.
118. Gömbös Gyula: Beszéd a NEP Nagytanácsának gyűlésén, 1935. október 11. In: Vonyó József (szerk.): Gömbös Gyula. Válogatott politikai beszédek és írások. Budapest, Osiris 2004. 689–690. old.
119. Magyarság, 1927. január 1. 3. old. „Politikusok nyilatkoznak az országgyűlés feladatairól és a külpolitika problémáiról.”
120. Ormos Mária (1971): Bethlen koncepciója az olasz–magyar szövetségről (1927–1931). Történelmi Szemle, 1971/1–2. szám. 133–156. old.

FELHASZNÁLT IRODALOM

Levéltári források

Magyar Nemzeti Levéltár – Országos Levéltár
 Archivio Storico Diplomatico del Ministero degli Affari Esteri

Dokumentumgyűjtemények/Collezioni dei documenti

Mosca, Rodolfo (a cura di, 1953): I Documenti Diplomatici Italiani. Quinta serie, Volume 3. Libreria dello Stato. Roma.
 Mosca, Rodolfo (a cura di, 1953): I Documenti Diplomatici Italiani. Settima serie, Volume 5; 8; 10; 11; 16. Libreria dello Stato. Roma.
 Vonyó József (szerk., 2004): Gömbös Gyula: Válogatott politikai beszédek és írások. Osiris Kiadó. Budapest.
 Halmsy Dénes (1983): Nemzetközi szerződések 1918–1945. Gondolat Kiadó, Budapest.
 Hornyák Árpád (szerk., 2016): A Horthy-korszak Magyarországja jugoszláv szemmel. Délszláv levéltári források Magyarországról 1919–1941. Kronosz – MTA TTI. Pécs – Budapest.

Sajtó

Magyarság

Emlékiratok, életművek/Memorie

Aloisi, Pompeo (1957): Journal, 25 Julliet 1932–14 Juin 1936. Plon. Párizs.
 Hory András (1987): Bukaresttől Varsóig. Gondolat Kiadó. Budapest.

Cikkek, tanulmányok

Breccia, Alfredo (1980): La politica estera italiana e l'Ungheria 1922–1933. Rivista Storica Italiana, 1980/1. szám. 94. old.
 Hornyák Árpád (2004): A mohácsi beszéd. In: III. Magyar Politikai Földrajzi Konferencia. Az integrálódó Európa földrajza. Pécs, PTE 2004. 272–276. old.
 Horváth Jenő (2006): Olaszország Kelet-Közép-Európa politikája 1918-tól napjainkig. http://www.grotius.hu/doc/pub/YWJMAR/horvath_jeno_grotius_e-konyvtar_2006.pdf (Letöltés: 2017. december 8.)
 Kerekes Lajos (1961): Olaszország, Magyarország és az osztrák Heimwehromozgalom, 1920–1930. Történelmi Szemle, 1961/2. szám. 199–216. old.
 Murber Ibolya (2010): A felíveléstől a stagnálásig. A Heimwehrek magyar és olasz kapcsolatai, 1927–1929. Külügyi Szemle, 2010/2. szám. 129–172. old.
 Nicolosi, Simona (2005): La politique étrangère italienne en Europe Danubienne: le projet Brocchi. In: Specimina nova dissertationum ex Institutio Historico Universitas Quinqueecclesiensis, 2005/2. 283. old.
 Ormos Mária (1971): Bethlen koncepciója az olasz–magyar szövetségről (1927–1931). Történelmi Szemle, 1971/1–2. szám. 133–156. old.
 Vizi László Tamás (2013): „Hiszem és remélem, hogy...hamarosan visszatérhet a régi barátság és megértés”. Horthy Miklós mohácsi beszéde és a szerb orientáció alternatívája a magyar külpolitikában. Közép-Európai Közlemények: Történet-szek, geográfusok és regionalisták folyóirata. 2013/4. szám. 7–38. old.

Monográfiák

- Adriano, Pino–Cingolani, Giorgio (2011): *La via dei conventi. Ante Pavelić e il terrorismo ustascia dal Fascismo alla Guerra Fredda*. Editrice Mursia. Milano.
- Burgwyn, Henry James (1997): *Italian Foreign Policy in the Interwar Period: 1918–1940*. Praeger. London.
- Bucarelli, Massimo (2006): *Mussolini e la Jugoslavia 1922–1939*. Editore B. A. Graphis. Bari.
- De Felice, Renzo (1974): *Mussolini il duce. Vol. I. Gli anni del consenso, 1929–1936*. Einaudi. Torino.
- Ferrara, Massimiliano (2008): *Ante Pavelić: il duce croato*. Editore Kappa Vu. Udine.
- Gobetti, Eric (2001): *Dittatore per caso: un piccolo duce protetto dall'Italia fascista. L'ancora del Mediterraneo*. Napoli.
- Gulyás László (2013): *A Horthy-korszak külpolitikája 2. A húszas évek második fele, 1924–1931*. Attraktor Kiadó. Máriabesenyő.
- Gulyás László (2015): *A Horthy-korszak külpolitikája 3. A Károlyi- és a Gömbös-kormány külpolitikája, 1931–1936*. Attraktor Kiadó. Máriabesenyő.
- Hornyák Árpád (2004): *Magyar–jugoszláv diplomáciai kapcsolatok, 1918–1927*. Forum Könyvkiadó. Újvidék.
- Iuso, Pasquale (1998): *Il fascismo e gli ustascia, 1929–1941: il separatismo croato in Italia*. Editore Gangemi. Roma.
- Jelavich Barbara (1996): *A Balkán története II. 20. század*. Osiris Kiadó. Budapest.
- Jelić-Butić, Fikreta (1977): *Ustaše i Nezavisna Država Hrvatska 1941–1945*. Zagreb.
- Kerekes Lajos (1973): *Az első osztrák köztársaság alkonya: Mussolini, Gömbös és az osztrák Heimwehr*. Akadémiai Kiadó. Budapest.
- Krizman, Bogdan (1978): *Pavelić i ustaše*. Globus. Zagreb.
- Lefebvre D'ovidio, Francesco (2016): *L'Italia e il sistema internazionale. Dalla formazione del Governo Mussolini alla Grande depressione (1922–1929) Vol. II. Edizioni di Storia e Letteratura*. Roma.
- Ormos Mária (1969): *Franciaország és a keleti biztonság, 1931–1936*. Akadémiai Kiadó. Budapest.
- Ormos Mária (1984): *Merénylet Marseille-ben*. Kossuth Kiadó. Budapest.
- Pavlov, Plamen–Janev, Jordan (2005): *Bulgária rövid története a kezdetektől napjainkig*. Ford.: Csíkhelyi Lenke. Napvilág Kiadó. Budapest.
- Réti Balázs (2003): *A brit haditengerészet és a mediterráneum a korabeli magyar források tükrében (1935–1939)*. Doktori disszertáció. PTE BTK IDI. Pécs.
- Réti György (1998): *Budapest–Róma Berlin árnyékában*. ELTE Eötvös Kiadó. Budapest.
- Rossos, Andrew (2008): *Macedonia and the Macedonians*. Hoover Institution Press. Stanford.
- Sokcsevits Dénes (2011): *Horvátország a 7. századtól napjainkig*. Mundus Novus Kiadó. Budapest.